

OTDK – 2023; Humán Tudományi Szekció

A lovecrafti mitopoézis értelmezési lehetőségei az Álomföld-ciklusban

Lezárás dátuma: 2023. 01. 11.

„Az Isten hatalmas nagy úr,
Sötétség és világosság,
Rettenetes, zsarnok lakó:
Lelkünkbe ezredévek hozták,,

ADY ENDRE: AZ ISTEN BALJÁN

Az alábbi tanulmányban arra szeretnék kísérletet tenni, hogy *Howard Phillips Lovecraft* (1890–1937) életművének némely szövegeit a hermeneutikai értelmezői eljárás segítségével megvizsgáljam egy konkrét kérdés/problémakör vonatkozásában.

Az interpretáció során elsősorban azt szeretném felmutatni, miként jelenik meg a lovecraft-i szövegvilágban *a numinózus* avagy *a szent* fenomenológiai-esztétikai minősége. Hipotézisem szerint Lovecraft a szent/numinózus egy olyan sajátos és radikális megjelenését állítja az olvasó elé, ami filozófiai szempontból a szent irodalmi és egyéb kulturális megnyilatkozásainak újraértelmezését, új árnyalatok felfedezését teszi lehetővé. A tulajdonképpeni kérdés eszerint a szent ábrázolhatósága, lehetséges irodalmi-esztétikai megnyilatkozásai.

Ennek során érinteni fogom a szerzői intenciót és a *mitopoétikus alkotásmód*, valamint a romantikus formai örökség jelentőségét. Ezt követően, mintegy a husserli imaginárius variáció¹ eljárását alkalmazva a szöveget „átfuttatom” olyan posztmodern kritikai iskolák eljárásain, melyek a klasszikus európai metafizikai gondolkodás, az antropocentrikus-logocentrikus létkonceptiók felbontását, megkérdőjelezését célozzák meg.

Az eljárás (legalábbis részben) fogalmi alakra kívánja hozni a numinózus egy olyasfajta ábrázolhatóságát (és ezen keresztül megélésének egy sajátos módját²), ami nem függ a klasszikus nyugati metafizikai létszemlélettől és termékeny módon bevonható a posztthumán, metamodern és posztmodern világérzékelés diszkurzusaiba. Ennek feltétele, hogy a megértés és értelmezés újrakezdésekkel és kísérletekkel megszakított aktusa kimutassa a numinózus tapasztalat invarianciáját a kritikai reflexiókkal történő összevetésben.

¹ Vö.: MAROSÁN, Bence Péter: *Kontextus és fenomén – Igazság, evidencia és tapasztalat Edmund Husserl munkásságában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest; 2017. 82-85.

² A hermeneutikai eljárás végső soron minden esetben az életgyakorlat és az önmegértés talajáról rugaszkodik el, illetve visszautal rá. Vö.: „Valójában nincs olyan megértés, amely ne érintené valami módon azt, aki megért, s minden megértés rejtett vagy nyílt létvonatkozást foglal magába.” [BACSÓ, Béla: *Logosz és megértés*. 2000 Vulgo II. 3.-4.-5. 33-34. Idézi: DÁVID, István: *Az önértés és a szöveg igazsága – Egy nonverbális hermeneutika lehetőségéről*. In: TONK, Márton - VERESS, Károly (szerk.): *Értelmezés és alkalmazás – Hermeneutikai és alkalmazott filozófiai vizsgálódások*. Scientia Kiadó, Kolozsvár; 2002. 11-34.

A tanulmányhoz kiemelten Lovecraft három szövegét használtam fel az úgynevezett Álomföld-ciklusból: a *Zarándoklat Kadathba/Az ismeretlen Kadath álmakeresése* (1926/*Beyond the Wall of Sleep*, 1943) című kisregényt, valamint *Az ezüstkulcs kapuin át* [*Weird Tales*, 24, No. 1, 60–85, 1934 július] című elbeszélést. Ezen kívül felhasználok még *A megnevezhetetlen* [*Weird Tales*, 1925 július] című novellát, valamint az *Azathoth* [1922; *Leaves* 2, 107, 1938] regénytöredéket.

I. A numinózus fogalma

Rudolf Otto vezeti be a *numinózus* fogalmát klasszikus művében.³ Eszerint a numinózus a szentet, mint sajátos, redukálhatatlan, az emberi (és ezen belül a vallási) tapasztalásban adott minőséget, kategóriát új nézőpontból megvilágító fogalmi közelítés. Otto szeretné kiiktatni a szentfogalmat megterhelő etikai konnotációt, hogy lehetővé tegye a vallásfenomenológiai megragadást: *„Ez a „szent” azonban csupán egy olyan sajátos, eredeti mozzanat fokozatos etikai sematizálása és megtöltése etikai elemmel, amely magában véve közömbös lehet az etika mozzanatával szemben, és önmagában is mérlegelhető.”*⁴

A numinózus megragadásával kapcsolatban Otto megállapítja azt a módszertani problémát, miszerint a numinózus *sui generis* mivolta ellehetetleníti a fogalmi megközelítést: *„Mivel ez a kategória teljesen sui generis, ezért - minden más primer és alapvető tényhez hasonlóan - szigorú értelemben véve definiálhatatlan, csak körülírható.”*⁵

Tartalmi értelemben a szerző két számunkra fontos elemet különböztet meg a numinózus jelenlétében: a *mysterium tremendum*ot és a *fascinans*t. Mindkét elemnél érezhető Otto sajátos törekvése, hogy a szentet mint numinózust a racionális-humanisztikus világot azokról leválasztva értelmezze. Ebben megelőzi őt az általa is hivatkozott Schleiermacher.

Ez a sajátos, a korban igen erős felismerés, miszerint a numinózus, a szakralitás az emberi tapasztalat olyan elsődleges konstituens jelensége, ami nem tárgyalható kizárólag modernitás erkölcsi rendszerének keretében, „fantasztikus etikaként”. A vallásfenomenológia

³ OTTO, Rudolf: *A szent – Az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionálishoz*. Osiris Kiadó, Budapest; 2001. 15-18.

⁴ i. m. 16.

⁵ u. o.

kiszabadítja a szent értelmezését *A gyakorlati ész kritikája*⁶ és Goethe *Iphigeniája*⁷ által felállított axiómák közül.

A numinózus mint *mysterium tremendum* irracionális, kontrollálhatatlan, heves érzelmeket kiváltó túlhaladó erőként áll elénk: „*Vannak vad és démoni formái is. Lesüllyedhet egészen a szinte kísérteties borzongásig és irtózásig. Vannak nyers és barbár előzményei és megnyilvánulásai, valamint fejlődhet a finomság, a tisztaság és a megdicsőülés irányába is. Kialakulhat belőle a teremtmény csöndes, alázatos reszketése és elnémulása is - de mitől reszket és némul el? A minden teremtmény fölött álló kimondhatatlan titoktól.*”⁸

Ugyanakkor a fenti taszító, elrettentő, borzongató formát kiegészíti a *fascinans* vonzó arculata, a numinózus másik pólusa. Ez a szenttel érintkező embert a szent forrása felé mozdítja el: „*Másrészt viszont ez a tartalom nyilvánvalóan sajátosan vonzó, lenyűgöző, elbűvölő', és ez a tremendum elriasztó tényezőjével sajátos kontrasztharmóniát hoz létre.*”⁹

Ez a pulzáló kontrasztharmónia a teszi a numinózus tapasztalatot ellentmondásossá, ugyanakkor élő, dinamikus valósággá is a benne részesülő, vele érintkező szubjektum számára.

A vallásfenomenológia más jelentős szerzői is tanúságot tesznek az Otto által felrajzolt képről. Gerardus van der Leeuw a *félelem*, a *tabu* és a *hatalom* kapcsolatrendszerében tárja fel a szakrális tapasztalatban megnyilvánuló *tremendum*élményt, erős vallástörténeti perspektívával kiegészítve.¹⁰

Mircea Eliade - bár a szent értelmezésében Ottohoz viszonyítva egy kiterjesztett nézőpontot kíván követni - szintén megerősíti a fenti tételeket: „*Noha a nyelv a tremendumot, a maiestast vagy a mysterium fascinans a természettől vagy az ember profán szellemi életéből kölcsönzött szavakkal fejezi ki, ez az analogizáló kifejezőmód épp abból fakad, hogy képtelenek*

⁶ Vö.: KANT, Immanuel: *A gyakorlati ész kritikája*. Osiris Kiadó, Budapest; 2004. 148-149.: „Az iménti elemzés során a morális törvény elvezetett ahhoz, amit pusztán a tiszta ész ír elő gyakorlati feladatként, *érzéki mozgatórugók bármiféle közrejátszása nélkül, nevezetesen a legfőbb jó első és legfontosabb részének, az erkölcsiségnek a szükségyszerű teljességéhez, s minthogy e feladat csak az örökkévalóságban valósítható meg egészen, a halhatatlanság posztulátumához.*” [Kiemelés tölem. – Sz. A.] – Kant ezen alaptételei mentén jut el az Isten-posztulátumhoz is. R. Otto erre a következőképp reflektál: „És e mozzanat fejlődésének kezdetén mindezek a kifejezések kétségtelenül *egészen mást jelentenek, mint a jót.*” [i. m. 16. – Kiemelés tölem. – Sz. A.]

⁷ Ezzel kapcsolatban érdemes összevetésre a Jauss által felidézett komparatív Barthes-elemzés Racine és Goethe *Iphigeniájának* különbségeiről: JAUSS, Hans – Robert: *A recepcióesztétikai megközelítés részlegessége*. In: Uő.: *Recepcióelmélet - esztétikai tapasztalat - irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest; 1999. 85-138.

⁸ OTTO 2001. 23.

⁹ i. m. 48.

¹⁰ VAN DER LEEUW, Gerardus: *A vallás fenomenológiája*. Osiris Kiadó, Budapest; 2001. 36-43. Van der Leeuw biblikus példát említ: „Uzza (2 Sám. 6) jó szándékúan meg akarja óvni a frigyládát: a szent láda érintése azonban halált hoz; nem isteni önkény, még kevésbé isteni igazságosság, amely őt elpusztítja, hanem a tisztán dinamikus *af Jahrah* [Isteni Harag – Sz. A.]” i. m. 38-39.

vagyunk az egészen mást megnevezni: a nyelv mindent, ami a normális emberi tapasztaláson túlmutat, kénytelen olyan szavakba öltöztetni, amelyek a normális tapasztalásból származnak.”¹¹

Összefoglalva kijelenthető, hogy a numinózus avagy szent egy olyan redukálhatatlan és eredendő (sui iuris) tapasztalati ágensként ragadható meg, mely az ember által berendezett világ vonatkozásában az *egészen más*, szétveti a köznapiság szabályrendszerét és nem szimplifikálható pusztán morális kategóriává. Intencionált megnyilatkozásait (hierophánia – Eliade) pedig épp ezért a köznapi tudat szerkezetét felülmúló, az emberi észlelés kategóriáit szétfeszítő ereje van. Ez esztétikai szempontból úgy jelentkezhethet mint a borzongató, rettentő és irracionális hatalom megjelenése az érzékelés horizontján. Ugyanakkor ez a horizont soha nem képes maradéktalanul befogadni és keretei között megnyugtató módon elhelyezni ezt a „szaturált fenomént” (Jean-Luc Marion). Szétfeszíti az intencionális struktúrát.

Hipotézisem szerint Lovecraft mitopoétikus prózáját termékeny módon interpretálhatjuk a vallásfenomenológiai numinózusfogalom felől. Az irodalmi fikció eszközeivel felállított világ egy olyan térként mutakozhat meg, melyben a lovecrafti karakterek tudathorizontjában adottá válik a *mysterium tremendum* a maga totalitásában és radikalitásában.

II. Lovecraft intenciói

Lovecraft esetében a szövegvilág háttérében álló szerzői jelentést viszonylag könnyű rekonstruálni. Filozófiai és irodalomtörténeti megnyilatkozásai közvetlenül kapcsolatba hozhatók saját irodalmi rendszerével, a Cthulhu-mitológiával és az Álomföld-ciklussal egyaránt.

Lovecraft saját világképe filozófiai összegzését adja 1926-os *The Materialist Today* című cikkében.¹² Ebben a szövegében tanúságot tesz szigorú racionalizmusáról, a természettudomány módszerei iránt elkötelezett pozitivizmusáról és valláskritikus materializmusáról:

„Now I regard the vital principle as just such a form of energy—and mind is only one of the many complex manifestations of that principle. It is a product and attribute of certain forms and processes of matter; and when that matter is disintegrated, it ceases to exist—just as

¹¹ ELIADE, Mircea: *A szent és a profán*. Helikon Kiadó, Budapest; 2014. 8.

¹² LOVECRAFT, Howard Phillips: *The Materialist Today*. W. J. Coates; 1926. Online elérés: http://hplovecraft.hu/index.php?page=library_etexts&id=627&lang=angol [2023. 01. 07]

molecular heat ceases to exist upon the dispersal or disintegration of the material molecules which make it possible.”¹³

A szerző kemény hangot üt meg mindazokkal szemben, akik a vallás létjogosultságát továbbra is fenn kívánják tartani. Két csoportba sorolja a vallás mellett érvelők, fundamentalistákra (a természettudomány fejlődését ignorálók, nem bocsátkoznak vitába a valláskritikával) és modernistákra (akik a vallás alaptételeit a modern tudományos módszertan által felállított kereteken belül kívánják megvédeni):

*„Many specious arguments continue to be advanced by those labouring for a survival of religion. Fundamentalists, of course, do not argue; but the Modernists are very ingenious in adapting the language and conceptions of their ancient enemy, science, to their own uses, thus hoping to effect a reconciliation with that powerful adversary.”*¹⁴

Mindezt – ironikusan szólva – „hitvallásszerű” konklúzió követi:

*„It is most sensible just to accept the universe as it is, and be done with it. All is illusion, hollowness, and nothingness—but what does that matter? Illusions are all we have, so let us pretend to cling to them; they lend dramatic values and comforting sensations of purpose to things which are really valueless and purposeless.”*¹⁵

Lovecraft világnézete a későbbiekben sem megy keresztül lényegi átalakuláson. Ugyanakkor a fenti képet árnyalja leghíresebb, irodalom- és műfajtörténeti tanulmánya, a *Természetfeletti horror az irodalomban*¹⁶. A szöveg szerint a kozmikus horror elsődleges funkciója az ismeretlentől, a kozmikus távlatoktól való ősi emberi félelem megjelenítése. A műfajhoz sorolt műveket kizárólag hatásesztétikai szempontok alapján lehet értékelni. Az ismeretlentől való borzongás hatását a befogadóban hatékonyan kiváltó szöveg értékelhető „jó műként” a műfajon belül.

Ezt a sajátos félelmet, az ismeretlentől való borzongást maga Lovecraft rokonítja a vallási érzéssel, bár nem azonosítja vele:

„Olyféle lélektani alakzattal vagy hagyománnyal állunk szemben, mely éppoly mélyre beágyazódott tudatunkba, mint az emberiség bármely más alakzata és hagyománya; egykorú a vallási érzülettel, melynek több aspektusával rokonítható, és legbelső biológiai örökségünknek

¹³ i. m. Online elérés: 39-43. sor.

¹⁴ i. m. Online elérés: 23-26. sor.

¹⁵ i. m. Online elérés: 78-81. sor.

¹⁶ LOVECRAFT, Howard Phillips: *Természetfeletti rettenet az irodalomban*. Galamb Zoltán (ford.); 2003. Online elérés: http://hplovecraft.hu/index.php?page=library_etexts&id=154&lang=magyar [2023. 01. 07].

túlságosan kiszakíthatatlan része ahhoz, hogy ne hasson erőteljesen fajunk egy fontos, noha szám szerint nem jelentős kisebbségére.”¹⁷

Lovecraft sok tekintetben paradoxnak tűnhet ebben a kérdésben. Amennyiben a vallás semlegesítése, kiiktatása kívánatos, miért van szükség a kozmikus horrorra, melynek élményvilága legalábbis rokonítható a vallási élmény bizonyos formáival? Lovecraft erre nem ad egyértelmű magyarázatot tanulmányában, ugyanakkor érvrendszerében itt is megidézi vallás és tudomány ellentétét:

„A fáradtságos realizmus, a cinikus nyegleség és a művelt kiábrándultság lassacskán felülkerekedő sodra ellenére e műfajtypus kellő bátorítást nyer a miszticizmus kétszeresen dagadó hullámának erejétől, ami egyrészt az „okkultistáknak” és vallási fundamentalistáknak a materialista felfedezésekre adott bágyadt reakciójából fakad, másrészt hozzájárul az a fajta, elcsodálkozásra és képzelgésre ösztönző erő, amit az új távlatokat nyitó modern tudománynak az atomon belüli kémia, az asztrofizika, a relativitáselmélet, valamint a biológia és az emberi tudat kifürkészése terén elért kutatási eredményei adnak.”¹⁸

Tehát a kozmikus horror a vallási érzéssel és a tudományos felfedezések által lehetővé tett kozmikus élménnyel is rokonítható.

Nem szabad megfeledkeznünk azonban arról, hogy Lovecraft a kozmikus horrort mindvégig egy irodalomtörténeti narratívában írja le. Célja a műfaj általános szabályrendszerének, irodalomesztétikai sajátosságainak történeti módszert alkalmazó leírása. Tehát irodalomtörténeti megalapozottságú műfajelméletről beszélhetünk. Amennyiben ebben a narratívarendszerben folytatunk párbeszédet Lovecrafttel, valamint a lovecrafti szövegvilággal, problematikus előfeltevésekbe gabalyodhatunk.

Noel Carroll *A horror paradoxona*¹⁹ című tanulmányában többek között Lovecraft műfajelméleti alapvetéseivel folytat vitát. Részletesen elemzi a lovecrafti zsánerkritériumokat, illetve az ezek nyomán fellépő interpretációkat. Kitér az általam is idézett otto-i numinózuselméletre és a kanti felséges esztétikájára is, melyek felett elmarasztaló ítéletet mond. Kritikus vitapozíciója műfajelméleti kereteken belül mozog.

Úgy vélem azonban, hogy Lovecraft életművének elemzése során ki lehet szakadni a műfajelméleti kritériumok felállításnak irodalomelméleti problémájából. A horrorirodalom sajátosságainak lovecrafti megfogalmazása tekinthető egyfajta személyes ars poeticának,

¹⁷ i. m. 23-28. sor.

¹⁸ i. m. 2006 – 2012. sor.

¹⁹ CARROLL, Noel: *A horror paradoxona*. Metropolis 2006/1. / „A kozmikus félelem, a vallásos tapasztalat és a horror” c. fejezet. Online: <https://metropolis.org.hu/a-horror-paradoxona>

ugyanakkor az értelmező előtt áll a feladat, hogy tartalmi szempontból reflektálja, tovább gondolja „a kozmikus félelem, a csodálat és a kvázi vallásos élmény” fogalmi-filozófiai tartalmát, a specifikus irodalomelméleti kérdéseken túl. Lovecraftet ezesetben nem könyvelhetjük el pusztán úgy, mint a „populáris irodalom horrorzsánerének” alapvető, ám mégiscsak kategorikusan a műfajhoz láncolt figuráját. Akár annak vállalásával, hogy túllépünk Lovecraft saját intencióin, középpontba állítjuk műveinek ontológiai, ontográfiai²⁰ és mitopoétikus jelentőségét, amely túlmutat(hat) a „horrorműfaj ikonja” képünkön. Ezzel Lovecraft életművét a maga individualitásában közelíthetjük meg.

A továbbiakban Lovecraftet egy olyan kontextusban próbálom meg bemutatni, melyben ő *a Szent tapasztalatának*, a numinózusnak nem pusztán leképező- vagy irodalmi ábrázolóművészeként jelenik meg, hanem radikális *újraértelmezőként*, *ontografikus teoretikusként* is.

III. A mitopoétikus forma jelentősége

A mitopézis, azaz tudatos mítoszalkotás különleges pozíciót foglal el az irodalomtörténetben. Az archaikus mítoszoktól kiindulva az antik mitikus hagyomány klasszicista vagy romantikus feldolgozásain át a modern populáris kultúra írott és képi alkotásaiig.

Feltevésem szerint a mítoszalkotó eljárás interpretációja esetén számba kell vennünk mindazt, amit a mítoszlól mint kulturális alakzatról megállapíthatunk. A formát kiindulópontként, az alkotással szembeni műfaj- és irodalomtörténeti előfeltevéseket zárójelezni képes tényezőként mutathatjuk fel, ennek segítségével pedig megszólalhatnak a szövegek azon jelentésrétegei, melyek a mítosz vélt magától értetődősége miatt rejtettek maradhatnak. A mítosz értelmezésén keresztül juthatunk el ahhoz a nullponthoz, ahol a kifejezésszététikai és zsánertörténeti előfeltevések kerülnek zárójelbe.

Amennyiben a mítoszt eredendő funkciójában próbáljuk megérteni, eltekintve a populáris mítoszokkal szembeni vélhető előfeltevéstől a forma pusztá dekorativitását illetően, a mítoszkutatás definíciót hívhatjuk segítségül:

²⁰ Vö.: HARMAN, Graham: *The Weird Realism – Lovecraft and Philosophy*. Zero Books, Winchester – Washington; 2012. 33.

„A mítosz olyan történetek összessége – ideértve a bizonyíthatóan tényszerű és az elképzelt mítoszokat-, amelyekre az emberek úgy tekintenek, mint a világ és az emberi élet mély értelmének kifejeződésére.”²¹

Ehhez hozzátehetjük az antropológus Bronislaw Malinowski szavait:

„A [mítosz] minden kultúra nélkülözhetetlen alapeleme. Az élő hit állandó mellékterméke, ...”²²

Malinowski funkcionista mítoszeztelmezése²³ erős kapcsolatot feltételez a társadalmi intézmények és a mítoszok között. Ugyanakkor ő is úgy fogalmaz: „A mítosz a kezdeti valóság újraéledése elbeszélés formájában...”²⁴

Ian G. Barbour kiemeli, hogy a mitikus világmodellek „...a kozmikus rend állandó struktúráit jelenítik meg, melyeket a mítosz szöveges formában dramatizál.”²⁵

A mítosz tehát olyan képi-szimbolikus világmodell, melyben az eredet kérdésére adott válaszlehetőségek, az emberi létezés, heideggeri kifejezéssel a világban-való-lét problémája kap dramatizált elrendezést. A mítoszhoz csak ennek tudatosításával közeledhetünk. A mítosz ebből következően mindig a *totalitás* perspektívájába vonja be a befogadót, feltárja számára létének struktúráit.

Ugyanakkor nem pusztán *szimbolikus* konstrukcióról, képi és formai elrendeződésről van szó, ami önmagában steril volna. A mítosz minden esetben a szent jelenlétébe állítja alanyát, szembesíti a szenttel. Eliade a „szent különleges áttöréséből” származtatja a mítoszt.²⁶

Ezeket és egyéb lehetséges kritériumokat alkalmazva láthatjuk, hogy a modern populáris kultúra erős érdeklődést mutat a mitologizáló regények, filmek és videójátékok iránt. Keserű József meglátása²⁷ szerint a modern populáris kultúra a mitologizáló műfajokban (például a fantasyben) igyekszik szembesülni saját létének közvetítettségével. Tehát a mítosz egyfajta vágyakozás a lét közvetlenségére. Ugyanakkor megkérdőjelezi, hogy ezek a mai kulturális produktum közelebb vihetnének bennünket az archaikus mítoszok világához vagy az

²¹ Watts, Alan: *Myth and Ritual in Christianity*. London, Thames and Hudson; 1953. 7. Idézi: LIVINGSTON, James C.: *Bevezetés a vallástudományba*. Sapientia, Budapest, 2021. 92.

²² MALINOWSKI, Bronislaw: *Myth in Primitive Psychology*. Kegan Paul, London; 1926. 125. Idézi: LIVINGSTON, 2021. 93.

²³ LIVINGSTON 2021. 94-95.

²⁴ MALINOWSKI, 1926. 39. Idézi: LIVINGSTON, 2021. 94.

²⁵ BARBOUR, Ian Graeme: *Myths, Models and Paradigms*. Harper & Row, New York; 1975. 49. Idézi: LIVINGSTON, 2021. 101.

²⁶ ELIADE, Mircea: *Myth and Reality*. George Allen & Unwin, London; 1964. 5-6. Idézi: LIVINGSTON, 2021. 99.

²⁷ KESERŰ, József: *Lehetnek sárkányaid is – A fantáziavilágok építése mint kulturális gyakorlat*. Prae Kiadó, Budapest; 2021. 132-145.

azokban alakot öltő jelentésekhez. Saját korunkba beágyazva véleménye szerint ez nem lehetséges.

Lovecraft szövegei azonban egy különös irányba indulnak el. *Az ismeretlen Kadath álmkeresése*²⁸ stilisztikai-prózapoeitikai szempontból teljes mértékben a romantikus korszak közhelyszerűen megállapítható jellemzőit mutatja. A cselekményt egy kiterjesztett, hiposztázált álommotívum adja, a hős a tudatos szférától a tudatalatti világa felé mozdul. Az álomföldi világ megjelenítését áthatja a romantikus plaszticitás, a köznapitól eloldódó, felfokozott érzéki tapasztalatok burjánzása.

Mindezeket a stilisztikai eszközöket Lovecraft tudatosan radikalizálja. A narrátor a kimondhatatlannal való szembesülést kommentálja, felfokozza az ikonicitást, mereven egymást követő, már-már „templomi” képsorozatok „zúdulnak ránk”.²⁹ A kimondhatatlanság explicitté válik, számos esetben maga a narrátor zárja le a Randolph Carter tapasztalatainak részletezését az erre való hivatkozással. Lovecraft sokkal inkább csak körvonala, semmint leír. A befogadói intencionalitás, a képalkotó fantázia folyamatos kudarca, a túltelítettség teszi lehetővé „a leírhatatlanság leírását”, ami a narrátor perspektíváját ugyanúgy jellemzi, mint a karakterek és a befogadó nézőpontját.

Továbbá elmondható, hogy a transzcendenst megjelenítő szép esztétikája önnön ellentétébe csap át. Egyfajta sajátos khiazmusban egyesül a romantikus szép és az ennek eredetként szolgáló, transzcendens-metafizikai borzalom:

„Végül, amikor már belebetegedett a sóvárgásba a lángoló alkonyati utcák és öreg cseréptetőkkal szegélyezett, sejtelmes domboldali sikátorok után, mert sem ébren, sem álmában nem tudta kiverni őket a fejéből, Carter elhatározta, hogy odamerészkedik könyörögni, hol még sosem járt ember, és a sötétségen átvágva behatol a jeges sivatagokba, hol felhőfátyolban, idegen csillagok diadémmjával az ismeretlen Kadath rejti sötéten és titkosan a Nagyok ónixkastélyát.”³⁰

A transzcendenst leképező-megjelenítő szép romantikus irodalmi konstrukcióját láthatjuk. Az elvagyódás a „szent városba”, a *fascinans* otto-i numinózus eleme mutatkozik meg. Ugyanakkor erre egy teljesen más tónus válaszol:

²⁸ LOVECRAFT, Howard Phillips: *Az ismeretlen Kadath álmkeresése/Zarándoklat Kadathba*. BIHARI, György (ford.) Online elérés: http://hplovecraft.hu/index.php?page=library_biblio&id=27 [2023. 01. 11.]

²⁹ GALAMB, Zoltán: *Utószó – Mítosz az időn túlról*. In: Uő. (szerk.): *Howard Phillips Lovecraft legjobb művei*. Szukits Könyvkiadó, Szeged; 2011. 469-479.

³⁰ LOVECRAFT; *Kadath*. Online elérés: http://hplovecraft.hu/index.php?page=library_biblio&id=27 [2023. 01. 11.] 31-35. sor.

„Azathoth, a korlátozást nem tűrő démonsultán, kinek nevét egyetlen ajak sem merésze hangosan kiejteni, ki felfoghatatlan, fénytelen cellákban rágódik éhesen az időn túl, ráut dobok tébolyító tompa döngése, elátkozott fuvolák egyhangú vinnyogása közepette. Ezek ocsmány lüktetésére, sivítására járják a táncot lassan, félelmetesen, esztelenül a gigászi Végső Istenek, a vak, néma, komor, agy nélküli Más Istenek, kiknek lelke és hírnöke Nyarlathotep, a kúszó káosz.”³¹

A szépet meghaladó minőség, a *fascinans* forrása a legszélsőségesebb depriváló jelzők keretében bukkan fel. Azathoth, Lovecraft sajátos teológiájának központi ágense az esztelenség, a némaság (az ígétől, a szó archaikus hatalmától megfosztott) és a vakság attribútumait hordozza.

Kadath keresésében és megtalálásában mintha Dante utazásának paródiáját, ellentételező parafrázisát ismernénk fel. Lovecraft eszköztrendszere így egy ironikus feszültséggel rendelkező struktúrát hoz létre (Brooks³²). Dante esetében a borzalmastól (Pokol) távolodó perspektíva egyben a transzcendenshez, a szenthez, a lét közvetlenségéhez közelítő; a lovecrafti azonban a kettőt feloldja egymásba, egymástól elválaszthatatlan esztétikai minőségeket látunk, melyben a borzalmas a szent betörésének arányában erősödik, a leírhatatlan elemek számának fokozódásával együtt. A szép eszközei, az álom, a népmesei-mitikus vonások klasszikus módon a szent megjelenésének lehetőségét sejtetik, ugyanakkor elodázzák azt, a kimondhatatlan borzalom alakját öltő isteni áthatásával és elfedésével. Ami Dante vagy épp a tradicionális „szakrális szépségesztétika” számára közellét, azt Lovecraft a távollét vonásaival ruházza fel, miközben mégis atmoszférateremtő jelek sorozataként alkalmazza. A szöveget keretező álommotívum hasonló ironiát képez. Miközben az Álomföld a lét felfokozottságát hordozza, egyben az álom köznapi, a fikcionalitással, a „nem-igazzal” (hasonlóan a mítoszhoz) szintűgy asszociálható. A Föld isteneinek felkutatása Kadath álombeli városában a *szent betörésének, önkinyilatkoztatásának* klasszikus narratív elemeit hordozza, miközben fikciónak bizonyul a Más Istenek eredendőbb, a romantikus eszköztrendszerrel megragadhatatlannak bizonyuló borzalmas „távollévő jelenlétéhez” viszonyítva.

³¹ LOVECRAFT; Kadath. Online elérés: http://hplovecraft.hu/index.php?page=library_biblio&id=27 [2023. 01. 11.] 48-54. sor.

³² Vö.: BROOKS, Cleanth: *Az irónia mint strukturális elv*. In: Bókay Antal - Vilcsék Béla (szerk.): *A modern irodalomtudomány kialakulása. A pozitivizmustól a strukturalizmusig. Szöveggyűjtemény*. Osiris, Budapest; 1998. 347-356.

Az ironikus struktúra még inkább kirajzolódik az *Azathoth* regényfragmentumban³³. Gérard Genette³⁴ a transztextualitást bevezető terminológiáját alkalmazva, e regénytöredék esetében az *Azathoth* cím egy olyan *paratextus*, mely szimbolikus töltöttséget hordozó *hipertextus*ként sűríti és magában hordozza az *Azathoth* mint mitológiai karakter köré épülő teljes teológiai anyagot, a lovecrafti mítoszrendszerben elfoglalt ontológiai funkciót és az istenséghez társuló attribútumokat. A *Kadath*-ból már idéztem az *Azathoth*-ot jellemző „teológiai tételmondatokat” és „attribútumlistát”. A lovecrafti szövegvilágot ismerő, *beavatott* (a mítosz beavató jellegére itt nem térhetek ki) olvasó számára a címben mindez konnotatív módon adott. Az ironia alapját az adja, hogy maga a töredékes textus az esztétikai értelemben legszebb képsorozattal jeleníti meg a transzcendens iránti vágyakozást, az értékeitől deprivált, hiányos világból való romantikus menekülés motívumát: „Nesztelen végtelenség örvénylett az álmodó körül, testének érintése nélkül lengték körül a lágy szellők, ahogy mereven kihajolt a magányos ablakon. Emberünk ettől kezdve napjait a távoli szférák dagályai alapján számolta, ahogy e szférák más éteri gömbök irányába hömpölyögve nőttek-dagadtak óvatosan. Egy zsongító világ zöld napkeltéje altatta gyengéden, és szőtte további álmait egy zöld part lótuszvirágokkal és csillogó vörös camalote-bokrokkal teli szakaszán...”³⁵

A cím *Azathoth*-ja, ez a kizárólag lovecrafti kontextusban megérthető jelölő hangsor viszont éppen egy, a depriváció jelzőivel körülhatárolt istenséget hoz játékba a klasszikus romantikát stílusában megidéző megváltásigénnyel. A textus élményvilága és a paratextus erre adott hipertextuális válasza feszült ironiát hoz létre.

Megítélésem szerint Lovecraft alkotásait nem lehet pusztán mítoszparódiaként felfogni, nem sülyeszthetjük a mitikus formát a populáris irodalom hatásesztétikai dekorativitásának szintjére és Joyce *Ulysses*-éhez hasonlítható mítoszdekonstrukcióként sem állja meg a helyét.

Amennyiben a numinózusfogalom és a mítoszdefiníciók nyomán megállapíthatjuk, hogy a mítosz minden esetben *a lét és az eredet* kérdéseire visszavezető alakzat, a mitikus formavilág pedig ennek szellemében jelentésképző funkcióként ismerjük el, úgy fogalmi alakra hozható a szentnek az a radikálisan újszerű tapasztalata, ami megmagyarázza a populáris és filozófiai Lovecraft-recepció újabb és újabb hullámain. Ahogy Arne Naess fogalmaz, az emberi világának kifosztottságát sokkal inkább az ún. másodlagos minőségek érvényét elimináló kvantitatív szemlélet idézi elő, ezzel szemben a mitikus gondolkodás minden esetben

³³ LOVECRAFT, Howard Phillips: *Azathoth*. GALAMB, Zoltán – VITÁLIS, Imre (ford.). Online elérés: http://hplovecraft.hu/index.php?page=library_etexts&id=5&lang=magyar [2023. 01. 11.]

³⁴ GENETTE, Gérard: *Transztextualitás*. BURJÁN, Mónika (ford.); Helikon, 1996/1-2. 82-90.

³⁵ LOVECRAFT, *Azathoth*. Online elérés: http://hplovecraft.hu/index.php?page=library_etexts&id=5&lang=magyar [2023. 01. 11.] 28-33. sor.

*gestaltjellegű, azaz jelentéstelített.*³⁶ Nem hagyható figyelmen kívül az irodalmi forma önmagából-felfakadó jelentésképző ereje!

IV. Lovecraft és a klasszikus esztétika

A lovecrafti megjelenítésben élénk lépő szenttapasztalat feltárásához látnunk kell, milyen viszonyba állíthatjuk a megjelenítés ezen módját a klasszikus művészetfelfogással, a nyugati kultúra történetét meghatározó esztétikai paradigmával. Klasszikus esztétikai paradigmának nevezem a művészetet az *Eszme érzéki látszásaként* meghatározó elméleti hagyományt, mely Platóntól és Plótinosztól egészen Hegelig és Heideggerig „*magába zárja a művészet létét vagy lényegét*”.³⁷ Jean-Luc Nancy „*az Eszme külsővé válására*” épülő művészetfogalmat elemzésében visszaállítja annak eredendően teológiai-vallásos kontextusába, „*a láthatatlan Isten látható képéhez*”.³⁸

A szép esztétikája csak ebből az eredendő kontextusból fakadhat fel. A teológiai értelemben vett felismerő „látás” analogonja a megjelenőben szemlélt eidos művészete, ami Plótinosznál az isteni értelemben gyökerezik.³⁹

Ugyanakkor Plótinosz a *rút*at mint esztétikai minőséget is meghatározza.⁴⁰ A *rút* mindaz, ami a „láthatatlan láthatóvá válásának” szent folyamatán kívül reked. Ez persze egy specifikus alkalmazása a platóni-arisztotelészi metafizika átfogó világképének. A *rút* mindannak esztétikai lecsapódása, ami az isteni értelemből (*nous*) kirekesztett.

De mi az, ami kirekesztett? Paul Tillich *Rendszeres teológiájában* az ontológiai elemek és az ezekből felálló polaritások leírásával az európai metafizikai világkép vázlatát adja. Az *Eszme érzéki megjelenéséből* kirekesztett minőséget a dinamika elveként írja körül. Túlnyúlva a metafizikai világképen, a platóni mé ón megismerhetetlen, értelmileg át-nem-világított kategóriáján, egészen a mitológiák világszerkezetéig kalauzol: „*A dinamika a mé ón, a lét*

³⁶ NAESS, Arne: *Az ökológiától az ökozófiáig*. In: LÁNYI, András (szerk.): *Természet és szabadság – Humánökológiai olvasókönyv*. Osiris, Budapest; 2000. 71. (65-75.)

³⁷ NANCY, Jean-Luc: *Ami a művészetből megmarad*. In: *Változó művészetfogalom*. HÁZAS, Nikolett (szerk./ford.), Kijárat Kiadó, Budapest; 2001. 27. (21-37.)

³⁸ i. m. 28.

³⁹ Plótinosz a szépről (Plótinosz, Enneászok 1, 6, 1-3). In: RITOÓK, Zsigmond (szerk.): *Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez – Görögül és magyarul*. Akadémiai Kiadó, Budapest; 1982. 433. „*De hogyan szépek ezek is meg azok is? Azt állítjuk, ezek az itteniek a formában (eidos) való részesedés révén. Mert minden alakatlan, ami arra termett, hogy az alakot és formát (eidos) befogadja, míg az értelemben (logos) és a formában (eidos) nem részesül, rút, és az isteni értelmén kívül áll.*”

⁴⁰ u. o.: „*Rút azonban az is, amin az alak (morphé) és az értelem (logos) nem lett úrrá, mert az anyag még nem engedte meg, hogy minden tekintetben a forma (eidos) szerint alakíttassék.*”

lehetősége, amely a formával bíró dolgokkal szemben nemlét, a tiszta nemléttel szemben pedig a lét hatalma. Ez a rendkívül dialektikus fogalom nem a filozófusok alkotmánya. A mitológiákban játszik meghatározó szerepet, és a teremtést megelőző káosz, tohu-va-bohu, éjszaka, üresség fejezi ki. Felbukkan az olyan metafizikai spekulációkban is, mint az Ungrund (alaptalan alap, Böhme), az akarát (Schopenhauer), a hatalom akarása (Nietzsche), a tudattalan (Hartmann, Freud), az élan vital (Bergson), a törekvés (Scheler, Jung).⁴¹

A művészet történetét, akárcsak a metafizikáét, végig kíséri a formai és a dinamikus elv szembenállása, melyben a tartósságot és a maradandóságot képviselő formai elv, az „isteni értelem” átvilágító szellemi princípiuma azonosul az Istenivel és a művészet által láthatóvá tett láthatatlannal. Az Eszme metafizikai, esztétikai vagy épp vallási megközelítése a formai elvvel való áthatottság és azonosulás útjaként képzelhető el, akár a dantei utazást, akár a plótinuszi felemelkedést vizsgáljuk.

A modern filozófia, amint Tillich is megállapítja, felfedezi a dinamikus és igyekszik különböző fogalmi rendszerekben artikulálni azt.⁴² Ha visszatérünk a plótinuszi meghatározáshoz, a rút a tiszta dinamikus elvhez vezető esztétikai ösvény, a formai elvhez felemelő, átvilágító szép kontrapunktjaként.

A művészet tradicionális formai meghatározottságon túllépő, vagy időben azt követő mai művészetet jellemezhetjük a hiány és szétrobbanás fogalmaival. A dinamikus előtérbe állítása új felfedezéseket eredményez: „Ugyanakkor ez vezeti a szépséget önmagán túlra, azaz a „fenségeshez”, no és a „retteneteshöz” és így tovább, a „groteszkhez”, az „ironikus” szétrobbanáshoz, a formák általános entrópiájához...”⁴³

Ugyanakkor Nancy szerint mégsem jellemezhetjük a művészetet pusztán a benne megjelenővé váló Eszme hiányaként, „már-nemként” vagy „már-nincsként”. Sokkal inkább az értelem akarásaként, értelem iránti vágyként, az isteni formához való visszatérés kísérleteiként tekinthetünk rá, annak tudatosításával, hogy ez már nem véghezvihető folyamat.⁴⁴ Nancy ezt nihilizmusnak nevezi.

Lovecraft mitológiája véleményem szerint egy sajátos pozíciót vesz fel ebben a kérdésben. Az ezüstkulcs kapuin át a Kadath-hoz hasonlóan egy klasszikus motívumra épít. Az Isteni Színjátékot idéző utazást itt a misztikus aszcenzió, a végső és isteni formákhoz való felemelkedés helyettesíti. Carter találkozása Umr-al Tawállal, áthaladása a Végső Kapun és

⁴¹ TILLICH, Paul: *Rendszeres teológia*. Osiris Kiadó, Budapest; 1996. 153.

⁴² Ez természetesen problematikus a dinamikus megnevezhetetlenségéből, értelmi megszólíthatatlanságából adódóan. A dinamikus elv fogalmi megragadása már eredendően a filozófiában *lehetetlen eljárás*.

⁴³ NANCY 2001: 28.

⁴⁴ u. o.

találkozása a transzcendens Lénnel (Yog-Sothoth), bár a cselekményszövés struktúráját és a mitopoétikus háttérrel tekintve a vallási tapasztalat klasszikus értelmezéseit indukálja, a transzcendens Lény a formai elv helyett a dinamikus elv sajátosságait hordozza: „Az őstípusok, lüktették a hullámok, a Feneketlen Szakadék népéhez tartoznak – formátlan, kimondhatatlan lények, akikről kevés álmodónak van fogalma az alsó világokban.”⁴⁵

Komplex metafizikai megközelítéseket kapunk Lovecrafttól a tapasztalat körvonalazására, amit mindvégig a dinamikus elvet megidéző képek kísérik: „Emlékek és képzelet formáltak fakón elmosódott körvonalú félképeket a fortyogó káoszban, de Carter tudta, hogy ezek csupán az emlékezet és fantázia termékei. Mégis úgy érezte, nem véletlen, hogy épp ezek a képek épülnek föl öntudatából. Valami szavakba nem foglalható, mérhetetlen, hatalmas dolog az, amely meg akarja mutatni magát...”⁴⁶

A transzcendencia megközelítése a szövegben számos ponton a jungi kollektív és személyes tudattalan archetipikus szerkezetére emlékeztet, maga az *archetípus* [„archetype”] kifejezés is több alkalommal szerepel.⁴⁷ Talán Lovecraftnek ez a szövege az, ami önmagában szemlélve a legközelebb marad a klasszikus paradigma formaelvű közelítéseéhez, mégis olyan teoretikus elemeket csempész Lovecraft mitológiájába, amelyeket szem előtt kell tartanunk. Különösen a transzcendens Lényhez való felemelkedés következményeit, az önvesztést, a testvesztést, az önelidegenítést, keverékszerű-kimerikus eredményt szem előtt tartva. Randolph Carter nem a formai kitejesedés magasabb fokán találja magát, hanem a széthullott identitás és az átalakulás, a mássá-levés folyamatában. A misztikus élmény a téridő egy teljesen más pontjára, egy idegen lény testébe repíti, és ezen a testen tudata egy idegen tudattal kénytelen osztozni.

Lovecraft tehát egy olyan transzcendentális szerkezet felépítésére tesz kísérletet, melyben a mitopoétikus forma és a klasszikus, az Eszme láthatóvá tételét célzó motívumrendszerek keretezik a befogadói tapasztalatnak a dinamika elvére, a kimondhatatlan mé ón ontológiai elemének intencionálására való törekvést. Ez utóbbinak minden esztétikai hozadékaival együtt: „a rút”, „a borzalmas”, „az ironikus”, „a groteszk”, „a kiméra” kulcsfogalmakká válnak Lovecraftnél. Ez magyarázza azt a szerkezeti iróniát, amit az előző

⁴⁵ LOVECRAFT, Howard Phillips – PRICE, E. Hoffmann: *Az ezüstkulcs kapuin át*. BIHARI, György (ford.) Online elérés: http://hplovecraft.hu/index.php?page=library_etexts&id=104&lang=magyar [2023. 01. 11.] 582-583. sor.

⁴⁶ Továbbá: u. o. „Carter ismét az energiagócban találta magát, amely a külső űr most már ismerős ritmusára csépelte, döngölte fájdalmasan, elviselhetetlenül, oly ütemre, amely sem a pusztító hévvel lángoló csillagokban, sem a mindent megdermesztően hideg feneketlen szakadékokban nem honos. Világegyetemünk egyetlen színpéjében sem található árnyalatok sugarai játszadoztak, szövődtek össze, fonták körül. Ijesztő sebességgel mozgott.” 631-635. sor.

⁴⁷ A tudattalan és a dinamikus elv kapcsolatáról: Vö. a már idézett TILLICH 1996. 153.

fejezetben tárgyaltam. Sajátos helyzetről beszélhetünk, melyben a prózapoétikai eszközök eredendően magukban hordozzák A Szent megcélzását és az Eszme láttatására irányuló szándékot, a mítosz mint alakzat eredendő és már tárgyalt sajátosságain, a képszerű ikonikus ábrázoláson és az aszcenziót kifejező motívumokon keresztül. Azonban a dinamika előtérbe állítása, a formai elvnel eredendőbb funkcióba emelése mégis egy posztmodern ontológiát sejtet. A lovecrafti próza ezen kettősségét tehát posztmodern perspektívába állíthatjuk.

V. Posztmodern és poszthumán kitekintés

Jacques Derrida *Grammatológiájában* alapozza meg azt a dekonstruktivista gondolkodást, melyet a művészetfogalom tradíciója kapcsán már bevontam az értelmezésbe. Derrida elemzésében a az istenség és a metafizikai jelfogalom közötti elidegeníthetetlen kapcsolatról ír: „*Jel és istenség egyazon helyen és időben született meg. A jel korszaka lényegében teologikus. Lehetséges, hogy soha nem ér véget. Történelmi lezárulása azonban már kirajzolódott.*”⁴⁸

Derridánál jelölő és jelölt viszonya az érzékfelettire mutató, azt a jelenlét módján elénk állító érzéki az európai igazságfelfogás alapja. Az általa logocentrikusként megnevezett gondolkodás háttérében egy olyan metafizikai-teológiai (onto-teológiai) struktúra húzódik meg, melyben az abszolút logosz (az istenség) záróköként és biztosítékként szolgál arra, hogy a jelölő a jelöltet jelenlévővé tegye:

„*A tiszta intelligibilitás oldalaként egy olyan abszolút logoszra utal, amellyel közvetlen egységet képez. Ez az abszolút logosz a középkori teológiában egy végtelen alkotó szubjektivitás volt: a jel intelligibilis oldala mindig az ige és Isten felé fordul.*”⁴⁹

Az abszolút logosz közvetlen viszonyban van a jelölttel, a jelölt külsődlegessé válása, megnyilvánulása avagy jelenlétté válása a jelölőben pedig magát az igazságot vagy az értelmet kínálja fel számunkra. „A láthatatlan Isten láthatóvá válik”.

De vajon miként jelenik meg az ezen túlhaladni kívánó, az *elkülönböződést* és *elhalasztást* (*Différance*) tudatosító, a *távollétre* alapozott gyakorlat Lovecraft prózájában?

A *megnevezhetetlen* (The Unnamable) című novelláját Lovecraft a következőképp zárja: „*Nem, egyáltalán nem így! Mindenütt ott volt, mint a kocsonya, vagy a nyálka, és mégis volt formája, minden képzeletet felülmúlóan borzalmas, sok ezer forma! Szemek is voltak, hibás szemek. Ez maga volt a pokol, a végső ocsmányság örvénye. Carter, ez volt a megnevezhetetlen!*”⁵⁰

A szövegstruktúra vonatkozásában kiemelt jelentősége van annak, hogy ez a zárómondat. A novellaszerkezet sajátossága a gyakran „csattanóként” hivatkozott zárlat, ahol az igazság pillanatában az igazság jelenlétbe lép. Itt azonban ezt a funkciót a

⁴⁸ DERRIDA, Jacques: *Grammatológia*. HORVÁTH, Balázs (szerk.) – MARSÓ, Paula (ford.). Typotex, Budapest; 2014. 23.

⁴⁹ DERRIDA 2014. 22.

⁵⁰ LOVECRAFT, Howard Phillips: *A megnevezhetetlen*. BIHARI, György – KORNIA, Zsolt (ford.). Online elérés: http://hplovecraft.hu/index.php?page=library_etexts&id=113&lang=magyar [2023. 01. 11.] 193-195. sor.

megnevezhetetlenség konstatálása tölti be. A jelzők halmozása mint megnevezési kísérletek sorozata kudarcot vall, a szövegfolyam a megnevezés, ezáltal a jelenlétben való rögzítés *lehetetlenségét* leplezi le. A leleplezés a leleplezés lehetetlenségének, a rögzítési kísérletek („sok ezer forma”; „pokol”; „a végső ocsmányság örvénye”) kudarcának kijelentése. Végső soron a novella csak arról tájékoztat, hogy valamilyen találkozás történt. A jelölők jelöltje azonban nem lép elénk, pusztán a *dinamikus* esztétikai jegyei, a képi benyomások metaforikus alkalmazása történik meg, az igazság feltárulása nem. Ami végső soron feltárul, az a nem-feltárulás, a mondhatatlan, rögzíthetetlen ágens elhalasztódása egy következő, talán soha-meg-nem-születő szövegbe és annak mindig elhalasztást követelő értelmezésébe.

A novella cselekményének középpontjában a megnevezhetetlen kérdése áll, a racionalizmus és a tudományos igazságfogalom kontextusában. A problémafelvetésre a kimondhatatlan és értelmezhetetlen tapasztalat áll, melynek esztétikai megközelítésére Lovecraft a kísértethistória és a rémregény hagyományos eszközeit használja, ezzel elkerülve a zsidó-keresztény teológiai implikációkat. A megnevezhetetlen megnevezésének misztériuma így teljes egészében függetlenné válik az európai vallási tradíciótól, a rögzíthetőség sejtetésétől. Lovecraft olyasvalamit választ, ami abszolút módon kívül áll a logosz struktúráján: A numinózus tapasztalat démonikus arcát, melyre a logocentrikus gondolkodás integratív szándéka sosem terjedt ki. A rémregény/gótikus regény prózapoétikai eszköztára, atmoszférateremtő eljárásai a megnevezhetetlenre vetülnek, minthogy olyan hagyomány hordozói, mely mindig is kívül állt az onto-teológiai tradíció által meghatározott, a jelenlét metafizikájára építő esztétikai és teológiai praxison. A *megnevezhetetlen*, felszívva magába a láttatás ilyesfajta módozatait, a dekonstrukció kritikai hagyománya szempontjából termékenyen olvasható képet ad a transzcendens tapasztalatról.

A *transzcendentális* jelölt strukturális pozíciójában áll Azathoth, a Lovecraft-mitológia végső istenalakja.⁵¹ Azathoth azonban „alkalmatlan” ennek a funkciónak az onto-teológiai értelemben vett ellátására. A „vak, idióta” Isten, a „*Démon Szultán*”, a „*Nukleáris Káosz*” világteremtői szerepet tölt be, hordozza az ehhez tartozó attribútumokat⁵², de dinamikus,

⁵¹ Vö.: „A „transzcendentális” jelölt az, amit minden meghatározott kategória vagy jelentés, minden lexika és minden szintaxis, következésképp minden nyelvészeti jelölő magába foglal, jóllehet ő maga nem azonosítható egyikkel sem ezek közül, mégis biztosítja, hogy általuk előzetesen megértett legyen, és így egyik olyan korszakbeli adottságra sem redukálható, amelyeket mégis lehetővé tesz;” DERRIDA 2014. 29.

⁵² Vö: SCHNEIDER, Marius: *A szimbólum eredete és természete*. Ars Naturae 15–18. szám (2017–2018). Az akusztikus szimbólum kapcsán: „Azathoth, a korlátozást nem tűrő démonszultán, kinek nevét egyetlen ajak sem merészeli hangosan kiejteni, ki felfoghatatlan, fénytelen cellákban rágódik éhesen az időn túl, ráut dobok tébolyító tompa döngése, elátkozott fuvolák egyhangú vinnyogása közepette. Ezek ocsmány lüktetésére, sívítására járják a táncot lassan, félelmetesen, esztelenül a gígászi Végső Istenek, a vak, néma, komor, agy nélküli Más Istenek, kiknek lelke és hírnöke Nyarlathotep, a kűszó káosz.”; LOVECRAFT: Kadath. 48-53.sor. Az akusztikus szimbólum, más előjellel, de J. R. R. Tolkiennél is nagy jelentőséggel bír. (Szilmarilok)

kaotikus és démonikus kvalitása lehetetlenné teszi, hogy az abszolút logosszal bármiféleképp asszociáljuk.⁵³ A világ Azathoth álma, de Azathoth nem a világban potenciálisan fellelhető és rögzíthető igazság fundamentuma. Sokkal inkább az ehhez való hozzáférés akadály, a nemlét olyasfajta elve, ami az elkülönbözödést, az igazság pillanatának a lovecrafti szövegvilágban való folytonos elhalasztódását indukálja. A világ végső soron abban a paradoxonban áll, hogy Azathoth alszik, szunnyad [„nemlét”; „potencialitás”; „értelemnélküliség”], ha felébred [„értelem felbukkanása”; „az elhalasztott igazság pillanata”], a világegyetem maga visszahullik a semmibe. A világ tehát a *folyamatos nemlét-játék*, a nemlétnek a nemléttel való paradox, decentralizált viszonyrendszer.

Ezt a decentralizált léthelyzetet vizsgálja Lovecraft műveiben a *poszthumán perspektíva* is, az antropocentrikus világkép lebontásaként értékelve azt. Ahogy Nemes Z. Márió fogalmaz: „A Cthulhu-mítoszt helyesebb talán egyfajta középpont nélküli igazságnak tekinteni, amely a totalizáló és humanisztikus történelemképet vírusszerűen fertőzi meg, és annak permanens „elmásításában” érdekelt.”⁵⁴

A poszthumanizmus megközelítésében Lovecraft annak a horrorisztikus, integrálhatatlan Másiknak a szerzője, ami a megismert, rögzített és rendszerezett jelenségek világán túlról mintegy betör az emberi érzékelésbe és felszámolja azt: „Lovecraft mitológiája hasonló működést hoz létre, hiszen a dolgok mögött „valami egészen más van”, de ez a Máság mint referencia – a Mítosz képlekeny természete miatt – sohasem azonosítható pontosan, ami azt eredményezi, hogy a történetek bázis-valósága fantazmák sorozatává oldódik fel.”⁵⁵

A szenttapasztalatot tematizáló értelmezéseket ugyanakkor a Nemes Z. Márió igyekszik hatályon kívül helyezni: „Mindez persze emlékeztet a szakrális prezentáció logikájára is, de itt – ahogy korábban is hangsúlyoztam – nincsen semmiféle totalitás-eszmény és/vagy egységes kultikus horizont. A Cthulhu-mítosz nem közvetít pozitív tudást, a beavatódás és a megismerés egyet jelent a szubjektum megsemmisülésével, vagy – gyakoribb esetben – az örület általi disszociációjával. A világ lovecrafti „romantizálása” (Novalis) az ember világának megszüntetését jelenti, hiszen az a fajta a látomásos dimenzió, ami a kozmikus rettenetben létesül, nem a fenséges-elmétek humanista örökségét írja tovább, hanem az ember

⁵³ Azathoth a „központi űrben”, „a rendezett világmindenség túl”, „kimondhatatlanul lakozó” istenség.

⁵⁴ NEMES Z., Márió: A Pickman-paradoxon - H. P. Lovecraft és a vizuális reprezentáció. Prae 2011/1. 4. (2-11.)

⁵⁵ i. m. 6.

*antropológiai konstitúciójának felszámolását, illetve a mimézis struktúrájának lebontását végzi el.”*⁵⁶

A poszthumán decentralizáló törekvés és az antropológiai konstitúciót megtörő, megismerhetetlen Másik tapasztalata itt egy, a szenttel kapcsolatos előfeltevés-rendszerbe ágyazódik bele. Véleményem szerint a szakrális reprezentáció lovecrafti radikalizmusával kell számolnunk. Ahhoz, hogy ez körvonalazhatóvá váljék, nem szükséges a numinózus tapasztalatot azonosítanunk a „megismerésre irányuló beavatással”, „egységes kultikus horizonttal” vagy bármiféle „totalitás-eszménnyel”. Ezek a szakrális tapasztalatnak nem elengedhetetlen lehetőségfeltételei vagy konstitutív tényezői. A szakrális reprezentáció nem feltétlenül azonos egy rögzített vallási rendszerrel, és nem is feltétlenül kell hordoznia humanisztikus-antropocentrikus „világromantizáló” jegyeket.

Lovecraft mitologizáló törekvései, istenalakjainak kultikus vonatkozásai csak abban az esetben zárójelezhetők, ha a szenttapasztalatot egészében kizárólagosan, metonimikus módon redukáljuk a totalizáló, a szenttapasztalatot a megismerésre törekvő beavatással azonosító onto-teológiai struktúrával. Mivel azonban számolnunk kell a Nemes Z. Márió által referált Fritz Leiber megállapításával, miszerint „*Lovecraft szövegei túllépnek azon az évszázados hagyományon, mely a középkortól egészen Charles Maturinig ível, és ami a természetfölötti fenyegetést az antropocentrikus keresztény világkép keretein belülre integrálta [...]*”⁵⁷; ezt a túllépést a szakrális keretrendszer értelmezésekor is figyelembe kell vennünk és a meghagynunk ugyanabban a sajátos autonómiában és újszerűségben, amit a „természetfeletti fenyegetés” kapcsán megszavaztunk a szerző szövegeinek.

A zárásban arra teszek kísérletet, hogy körvonalazzam régebbi és kortárs példák segítségével a szentnek egy olyan fogalmi alakját, ami segít megközelíteni a lovecrafti szövegekben felbukkan, anélkül, hogy Lovecraft posztmodern és poszthumán „mivoltát” kétségbe vonnám.

VI. Konklúzió – Lovecraft és a szent

Bár a lovecrafti szenttapasztalat mindent lefedő körvonalazására nem feltétlenül adódik példa, megközelítéséhez igen.

⁵⁶ i. m. 7.

⁵⁷ Idézi: NEMES Z., 2011. 1. [Er. hiv.: Fritz LEIBER: *A Literary Corpernicus*. = Ben J. S. SZUMSKYJ, S. T. JOSHI (ed.): *Fritz Leiber and H. P. Lovecraft: Writers of the Dark*. Wildside Press, 2004, 282–292.]

A kortárs fenomenológiai vallásfilozófia kísérletei segítségünkre lehetnek ebben. Ennek alapjait az a heideggeri törekvés adja, ami egy fundamentális megkülönböztetést hajt végre az onto-teológiai tradíció *causa sui*ként jelölt Istene és az erről leválasztott, Heidegger által „isteni Istennek” (göttlicher Gott) nevezett szenttapasztalati tárgy között:

„Az isten-nélküli gondolkodás, amely kénytelen feláldozni a filozófia Istenét, mint a *causa sui*ként elgondolt Istent, talán közelebb van az isteni Istenhez.”⁵⁸

Ezzel megtörténik a lehetséges vallási tapasztalatok szférájának autonóm, a metafizikai világképtől és a kijelentéslogikai, a jelölt és jelölő korrelatív viszonyára építő gondolkodás előfeltevéis-rendszerétől eloldott elgondolása.

Ez az elméleti alap nem maradt folytatás nélkül. Emmanuel Lévinas és Jean-Luc Marion törekvései a fenomenológia fogalmi eszköztárával fejlesztették tovább az *istentapasztalat* avagy *numinózustapasztalat* posztmetafizikai formáit.

Lévinas a végtelen descartes-i ideájából kiindulva a Biblia Istenét úgy fogja fel, mint aminek jelentése „egyfajta valószínűtlen módon [...] túl van a léten, maga a transzcendencia.”⁵⁹ Lévinas úgy akarja felmutatni a végtelen ideáján alapuló istenfelfogását, hogy az sem asszimilálható, sem integrálható ne legyen a már-ismertre épülő gondolkodás számára. A végtelen ideájában adott Isten radikálisan meghaladja a gondolkodást, transzcendenciája sértetlen marad.⁶⁰

Az istenfogalom megkettőződésében⁶¹ Marion Lévinasnál is messzebb megy. A bálvány és az ikon intencionális élménytípusait vázolja fel és állítja szembe egymással. A bálvány a rögzíthető és végső soron az emberi megismerés rendébe integrált, immanens metafizikai istenfogalom. Az ikon ezzen szemben olyan „[...] ellen-intencionalitás, ellen-tekintet”, amely úgy látható, hogy az alanyra néz, világába behatol. Marion feltételnek tekinteni, hogy a szent képmásban adott istenarc ne legyen megérthető, a láthatatlan pedig „végtelen mélységeken keresztül lépjen a láthatóságba”. Az ikonikus istenfogalom transzcendens a lét horizontjához viszonyítva.⁶²

Lévinas és Marion kísérletei ugyanakkor nem fedik le maradéktalanul a lovecrafti élményvilágot. Lovecraft nem a zsidó-keresztény istentapasztalat keretei között mozog, a

⁵⁸ HEIDEGGER, Martin: *Identität und Differenz*. Günther Neske, Pfullinger; 1957. 52. Idézi: PAVLOVITS, Tamás: *Az istenfogalom megkettőződése – Pascal és a 20. századi metafizika-kritika*. In: KENDEFFY, Gábor – VASSÁNYI Miklós (szerk.): *Istenérvek és istenfogalmak a világ filozófiai hagyományaiban*. KRE – L'Harmattan. Budapest; 2017. 55. (53-71.)

⁵⁹ LÉVINAS, Emmanuel: *De Dieu qui vient à l'idée*. Vrin, Paris; 1982. Idézi: PAVLOVITS 2017. 56.

⁶⁰ PAVLOVITS 2017. 56-57.

⁶¹ i. m. 57.

⁶² MARION, Jean-Luc: *Dieu sans l'être*. PUF, Paris; 1991. / Uő.: *La rigueur des choses. Entretiens avec Dan Arbib*. Flammarion, Paris; 2012. Idézi: PAVLOVITS 2017. 57-59.

démonikus-dinamikus minőség és az isteni világ ellenségessége, behatolásainak destruktív ereje nem illeszthető be problémamentesen a lévinasi-marioni modellekbe. Mégis, a fenomenológiai vallásfilozófia fogalmi artikulációi közelebb vihetnek bennünket a végtelen ideáján és az ikon fogalmán keresztül Lovecrafthez.

Gershom Scholem ugyanakkor a kabbalában fedez fel egy olyan, a posztmodernhez sok tekintetben kapcsolható istentapasztalatot, ami társítható Lovecraft világához is. Scholem szerint a Gikatilla-féle kabbalában „[a] világok millióinak, amelyekben teremtett lények fogják fel Isten kinyilatkoztatását, Isten nyelvét, a Tóra tehát jelentések végtelen gazdagságában mutatkozik meg, más szavakkal: Isten szava ugyan eljut mindenhová a világban, és jelentésben végtelenül gazdag, ámde nincs rögzített jelentése. Ő maga jelentés nélküli, mégis ő az értelmezhetőség maga.”⁶³

Jellegzetesen „posztmodern tapasztalat”, középkori szerző tollából. Lovecraft tomboló istenei a végtelen értelmezhetőség középpontonélküli mitikus világára és annak szenttapasztalatára nyit ablakot, a felfoghatatlan, a megérthetetlen és megismerhetetlen *Szent* negatív teológiáját adja, a „milliónyi világban” önmagát elvesztő ember perspektívájából. Ugyanakkor, mindezt olyan radikális esztétikai eszközökkel éri el, amelyek a démonikusból, a Rudolf Otto által is körülírt (bár primitívként elkönyvelt) tremendális numinózusfogalomból származnak. Lovecraft kiterjesztett formában alkalmazza a megjelenítéshez ezt a minőséget, komplex, szétszóródó mitológiájával totalizálja a Szent sötét és idegen, veszélyes és borzalmas oldalát. Viszont, ha az özönvízre vagy Szodoma és Gomorra pusztulására gondolunk, nem tekinthetjük ezt önmagában pusztá „látványkeltésnek”. Persze adná magát a metonimikus közelítés, miszerint Lovecraft jelentősége pusztán annyi, hogy a szent *démonikus aspektusát* a szent *egészeként* állapította meg és állította olvasói elé. Már ez sem volna kis teljesítmény.

A mitopoétikus forma, a romantikus prózapoétika, a képi-ikonikus megjelenítés és a kultikus, *fascinans* hangvétel paradox és ironikus pozíciót vesz fel a dinamikus elvre épülő, megsemmisítő idegenségben megbúvó, dehumanizált transzcendens tapasztalattal, a totális üresség a mitologizáción és a sajátos stilisztikán keresztül mégis integrálódik a szentábrázolás egy olyan kísérletéhez, melyhez hasonlót talán csak a kései Schellingnél és Gottfried Benn egyes műveinél (*A szakadatlan - Das Unaufhörliche*) találhatunk. A forma és a dinamika, az értelem ígérete és az értelmetlenség tapasztalata, a borzalom esztétikája és a kultikus emelkedettség olyasfajta feloldhatatlan oszcillatórikus állapotba helyezi Lovecraft szövegeinek olvasóját, ami a metamodern kísérletek számára is izgalmassá tehetik szerzőnket.

⁶³ SCHOLEM, Gershom: *Isten neve és a kabbala nyelvmélete*. In: Uő.: *A kabbala helye az európai szellemtörténetben – Válogatott írások II.* Atlantisz Kiadó, Budapest; 1995. 143-144.

A teljességre igényt tartó megértés valószínűleg nem is lehetséges, viszont Heideggerre visszautalva [„Az isten-nélküli gondolkodás, amely kénytelen feláldozni a filozófia Istenét, mint *a causa sui*ként elgondolt Istent, talán közelebb van az isteni Istenhez.”]⁶⁴ mindenképpen különlegessé teszi ezt az ateista-materialista író és gondolkodót, aki a szent egy bizonyos aspektusának tanúsításához a populáris és filozófiai recepciót figyelembe véve talán mindenkinél közelebb jutott.

⁶⁴ HEIDEGGER 1957. 52.

Tartalomjegyzék

Bevezetés	1
A numinózus fogalma	2
Lovecraft intenciói	4
A mitopoétikus forma jelentősége	7
Lovecraft és a klasszikus esztétika.....	11
Posztmodern és poszthumán kitekintés.....	14
Konklúzió - Lovecraft és a szent.....	18

Irodalomjegyzék:

H. P. Lovecraft művei:

LOVECRAFT, Howard Phillips: *The Materialist Today*. W. J. Coates; 1926. Online elérés: http://hplovecraft.hu/index.php?page=library_etexts&id=627&lang=angol [2023. 01. 07]

LOVECRAFT, Howard Phillips: *Természetfeletti rettenet az irodalomban*. Galamb Zoltán (ford.); 2003. Online elérés: http://hplovecraft.hu/index.php?page=library_etexts&id=154&lang=magyar [2023. 01. 07].

LOVECRAFT, Howard Phillips: *Az ismeretlen Kadath álomkeresése/Zarándoklat Kadathba*. BIHARI, György (ford.) Online elérés: http://hplovecraft.hu/index.php?page=library_biblio&id=27 [2023. 01. 11.]

LOVECRAFT, Howard Phillips: *Azathoth*. GALAMB, Zoltán – VITÁLIS, Imre (ford.). Online elérés: http://hplovecraft.hu/index.php?page=library_etexts&id=5&lang=magyar [2023. 01. 11.]

Lovecraft, Howard Phillips – PRICE, E. Hoffmann: *Az ezüstkulcs kapuin át*. BIHARI, György (ford.) Online elérés: http://hplovecraft.hu/index.php?page=library_etexts&id=104&lang=magyar [2023. 01. 11.]

LOVECRAFT, Howard Phillips: *A megnevezhetetlen*. Bihari, György – Kornya, Zsolt (ford.). Online elérés: http://hplovecraft.hu/index.php?page=library_etexts&id=113&lang=magyar [2023. 01. 11.]

Felhasznált irodalom:

Marosán, Bence Péter: *Kontextus és fenomén – Igazság, evidencia és tapasztalat Edmund Husserl munkásságában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest; 2017.

BACSÓ, Béla: *Logosz és megértés*. 2000 Vulgo II. 3.-4.-5. 33-34.

DÁVID, István: *Az önértés és a szöveg igazsága – Egy nonverbális hermeneutika lehetőségéről*. In: TONK, Márton - VERESS, Károly (szerk.): *Értelmezés és alkalmazás – Hermeneutikai és alkalmazott filozófiai vizsgálódások*. Scientia Kiadó, Kolozsvár; 2002.

OTTO, Rudolf: *A szent – Az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionálishoz*. Osiris Kiadó, Budapest; 2001.

KANT, Immanuel: *A gyakorlati ész kritikája*. Osiris Kiadó, Budapest; 2004.

- JAUSS, Hans – Robert: *A recepcióesztétikai megközelítés részlegessége*. In: Uő.: *Recepcióelmélet - esztétikai tapasztalat - irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest; 1999
- VAN DER LEEUW, Gerardus: *A vallás fenomenológiája*. Osiris Kiadó, Budapest; 2001.
- ELIADE, Mircea: *A szent és a profán*. Helikon Kiadó, Budapest; 2014.
- CARROLL, Noel: *A horror paradoxona*. Metropolis 2006/1. / „A kozmikus félelem, a vallásos tapasztalat és a horror” c. fejezet. Online: <https://metropolis.org.hu/a-horror-paradoxona>
- HARMAN, Graham: *The Weird Realism – Lovecraft and Philosophy*. Zero Books, Winchester – Washington; 2012.
- LIVINGSTON, James C.: *Bevezetés a vallástudományba*. Sapientia, Budapest, 2021.
- Watts, Alan: *Myth and Ritual in Christianity*. London, Thames and Hudson; 1953.
- MALINOWSKI, Bronislaw: *Myth in Primitive Psychology*. Kegan Paul, London; 1926.
- BARBOUR, Ian Graeme: *Myths, Models and Paradigms*. Harper & Row, New York; 1975.
- KESERŰ, József: *Lehetnek sárkányaid is – A fantáziavilágok építése mint kulturális gyakorlat*. Prae Kiadó, Budapest; 2021.
- GALAMB, Zoltán: *Utószó – Mítosz az időn túlról*. In: Uő. (szerk.): *Howard Phillips Lovecraft legjobb művei*. Szukits Könyvkiadó, Szeged; 2011.
- BROOKS, Cleanth: *Az ironia mint strukturális elv*. In: Bókay Antal - Vilcsék Béla (szerk.): *A modern irodalomtudomány kialakulása. A pozitivizmustól a strukturalizmusig. Szöveggyűjtemény*. Osiris, Budapest; 1998. 347-356.
- GENETTE, Gérard: *Transztextualitás*. BURJÁN, Mónika (ford.); Helikon, 1996/1-2. 82-90.
- NAESS, Arne: *Az ökológiától az ökozófiáig*. In: LÁNYI, András (szerk.): *Természet és szabadság – Humánökológiai olvasókönyv*. Osiris, Budapest; 2000. 65-75.
- NANCY, Jean-Luc: *Ami a művészetből megmarad*. In: *Változó művészetfogalom*. HÁZAS, Nikoletta (szerk./ford.), Kijárat Kiadó, Budapest; 2001. 21-37.
- Plótinosz a szépről* (Plótinosz, Enneászok 1, 6, 1-3). In: RITOÓK, Zsigmond (szerk.): *Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez – Görögül és magyarul*. Akadémiai Kiadó, Budapest; 1982. 432-437.
- TILLICH, Paul: *Rendszeres teológia*. Osiris Kiadó, Budapest; 1996.
- DERRIDA, Jacques: *Grammatológia*. HORVÁTH, Balázs (szerk.) – MARSÓ, Paula (ford.). Typotex, Budapest; 2014.
- SCHNEIDER, Marius: *A szimbólum eredete és természete*. Ars Naturae 15–18. szám (2017–2018). Online elérés: <https://www.arsnaturae.hu/hu/szimbolum-eredete-es-termeszete> [2023. 01. 11.]
- Nemes Z., Márió: *A Pickman-paradoxon - H. P. Lovecraft és a vizuális reprezentáció*. Prae 2011/1. 4. (2-11.)

Fritz LEIBER: *A Literary Corpernicus*. = Ben J. S. SZUMSKYJ, S. T. JOSHI (ed.): *Fritz Leiber and H. P. Lovecraft: Writers of the Dark*. Wildside Press, 2004, 282–292.

HEIDEGGER, Martin: *Identität und Differenz*. Günther Neske, Pfullinger; 1957.

PAVLOVITS, Tamás: *Az istenfogalom megkettőződése – Pascal és a 20. századi metafizika-kritika*. In: Kendeffy, Gábor – Vassányi Miklós (szerk.): *Istenérvek és istenfogalmak a világ filozófiai hagyományaiban*. KRE – L'Harmattan. Budapest; 2017. 53-71.

LÉVINAS, Emmanuel: *De Dieu qui vient à l'idée*. Vrin, Paris; 1982.

MARION, Jean-Luc: *Dieu sans l'être*. PUF, Paris; 1991.

MARION, Jean-Luc: *La rigueur des choses. Entretiens avec Dan Arbib*. Flammarion, Paris; 2012.

SCHOLEM, Gershom: *Isten neve és a kabbala nyelvelmélete*. In: Uő.: *A kabbala helye az európai szellemtörténetben – Válogatott írások II*. Atlantisz Kiadó, Budapest; 1995. 105-160.

